

הסוגיא העשרים ושתיים: 'שמאל' (מח ע"ב)

עלה בכבש ופנה לשמאלו כו'.

[1] תנו רבנן: כל העולים למזבח עולין דרך ימין ומקיפין ויורדין דרך שמאל, חוץ מן העולה לשלשה דברים הללו, שעולין דרך שמאל וחוזרין על העקב, ואלו הן: ניסוך המים וניסוך היין ועולת העוף כשרבתה במזרח.

ברייתא

מסורת התלמוד

[1] זבחים סד ע"ב; השו"ת משנה זבחים ו ב-ג.

רש"י

עולין דרך ימין כשהוא עולה לראש המזבח פונין לקרן מזרחית דרומית, דהיינו לימין העולה, שהכבש בדרומו של מזבח, ומקראי ילפינן לה (זבחים סב, ב): ומעלותהו פנות קדים (יחזקאל מג) – כשתעלו בו תפנו למזרח. ומקיפין ויורדין דרך שמאל כשהוא בא לירד אינו חוזר על עקביו, אלא מקיף סביב למזבח עד שמגיע לכבש, ויורד במערבו של כבש שהיא לשמאלו בעלייתו, והאי דאין חוזרין על העקב – דאם כן נמצא מהלך לצד שמאלו, שהרי פניו למזבח, ואינו מחזיר לו אחוריו, ורחמנא אמר: כל פינות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין, דנפקא לן מדתני רמי בר יחזקאל: עומד על שנים עשר בקר וכו' במסכת זבחים (סב, ב). חוץ מן העולה לשלשה דברים הנעשין בקרן מערבית דרומית שפונים דרך שמאל, כשהן בראש המזבח פונין לקרן מערבית דרומית שהיא לשמאלו, ואין פונין לימין שיהו פונין סביב עד שיגיעו לקרן מערבית דרומית, ובשחיטת קדשים (זבחים סד, א) מפרש טעמא: נסכים שמא יתעשנו בעשן המערכה כשיקיפוהו סביב, שיותר ממהלך מאה אמה יש בהיקף המזבח, ועולת העוף – שמא תמות בעשן. וחוזרין על העקב גרסינן, ולא גרסינן ומקיפין על העקב בדרך שעלו בו, ואין מקיפין, דכל כמה דמצינן למעוטי בהילוך של שמאל – ממעטינן. כשרבתה במזרח מקום עולת העוף על קרן דרומית מזרחית היא, מפני שקרובה לבית הדשן, ששם זורקין מוראה ונוצה, כדכתיב (ויקרא א) והשליך אותה אצל המזבח וגו', ובית הדשן היה אצל הכבש במזרחה, סמוך לה בשלשה טפחים, ורחוק מן המזבח עשרים אמה, כדתנן במסכת תמיד (פרק אעולין דרך ימין כשהוא עולה לראש המזבח פונין לקרן מזרחית דרומית, דהיינו לימין העולה, שהכבש בדרומו של מזבח, ומקראי ילפינן לה (זבחים סב, ב): ומעלותהו פנות קדים (יחזקאל מג) – כשתעלו בו תפנו למזרח. ומקיפין ויורדין דרך שמאל כשהוא בא לירד אינו חוזר על עקביו, אלא מקיף סביב למזבח עד שמגיע לכבש, ויורד במערבו של כבש שהיא לשמאלו בעלייתו, והאי דאין חוזרין על העקב – דאם כן נמצא מהלך לצד שמאלו, שהרי פניו למזבח, ואינו מחזיר לו אחוריו, ורחמנא אמר: כל פינות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין, דנפקא לן מדתני רמי בר יחזקאל: עומד על שנים עשר בקר וכו' במסכת זבחים (סב, ב). חוץ מן העולה לשלשה דברים הנעשין בקרן מערבית דרומית שפונים דרך שמאל, כשהן בראש המזבח פונין לקרן מערבית דרומית שהיא לשמאלו, ואין פונין לימין שיהו פונין סביב עד שיגיעו לקרן מערבית דרומית, ובשחיטת קדשים (זבחים סד, א) מפרש טעמא: נסכים שמא יתעשנו בעשן המערכה כשיקיפוהו סביב, שיותר ממהלך מאה אמה יש בהיקף המזבח, ועולת העוף – שמא תמות בעשן. וחוזרין על העקב גרסינן, ולא גרסינן ומקיפין על העקב בדרך שעלו בו, ואין מקיפין, דכל כמה דמצינן למעוטי בהילוך של שמאל – ממעטינן. כשרבתה במזרח מקום עולת העוף על קרן דרומית מזרחית היא, מפני שקרובה לבית הדשן, ששם זורקין מוראה ונוצה, כדכתיב (ויקרא א) והשליך אותה אצל המזבח וגו', ובית הדשן היה אצל הכבש במזרחה, סמוך לה בשלשה טפחים, ורחוק מן המזבח עשרים אמה, כדתנן במסכת תמיד (פרק א משנה ד) גבי תורם את הדשן, וכשעולת העוף רבה במזרח, שיש שם כהנים רבים מולקין עולת העוף – באין ועושין אותה במערבית דרומית, אותם שאין יכולין לעמוד שם. משנה ד' גבי תורם את הדשן, וכשעולת העוף רבה במזרח, שיש שם כהנים רבים מולקין עולת העוף – באין ועושין אותה במערבית דרומית, אותם שאין יכולין לעמוד שם.

תקציר

לפי משנה סוכה ג ט פנה הכוהן המנסך שמאלה בראש הכבש. הסוגיא שלנו היא כולה ברייתא המונה את ניסוך המים כאחד משלושה דברים שלשמם פנה הכוהן שמאלה בעלותו למזבח.

הברייתא זהה כמעט למשנה זבחים ו ב-ג. הפירוש עוסק ביחס ביניהן.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

במשנתנו, סוכה ד ט, שנינו שהכהן המנסך את המים עולה בכבש ופונה לשמאל, ונקבי הנסך היו שם, משמאל לכבש, בקרן הדרומית-מערבית של המזבח:

ניסוך המים, כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלשת לוגים היה ממלא מן השילוח. הגיעו לשער המים, תקעו והריעו ותקעו. עלה בכבש ופנה לשמאלו. שני ספלים של כסף היו שם.¹ רבי יהודה אומר: של סיד היו, אלא שהיו מושחרין פניהם מפני היין. ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת. מערבי – של מים; מזרחי – של יין. עירה של מים לתוך של יין ושל יין לתוך של מים – יצא.

הסוגיא שלנו אינה אלא ברייתא אחת, שבה מוסבר שבדרך כלל עולים העולים למזבח דרך ימין, כלומר עולים בצד הימני של הכבש ופונים ימינה במקום של הילוך רגלי הכהנים מסיבב למערכה. ישנם שלושה יוצאים מן הכלל: העולה לניסוך המים והעולה לניסוך היין, שאותם מערים לתוך ספלים הנמצאים משמאל לכבש, והעולה להקריב את עולת העוף – שנעשתה בדרך כלל בקרן הדרומית-מזרחית של המזבח, דבר המצריך פנייה לימין – כשרבתה במזרח ולא היה עוד מקום שם, שאז שימשה הקרן הדרומית-מערבית גם לצורך זה.

כפי שהעירו התוספות,² דברי הברייתא מופיעים למעשה גם במשנה זבחים ו ב-ג:

[ב] חטאת העוף היתה נעשית על קרן דרומית מערבית, ובכל מקום היתה כשירה, אלא זה היה מקומה. ושלושה דברים היתה אותה קרן משמשת מלמטה, ושלושה מלמעלה. מלמטה: חטאת העוף והגשות ושירי הדם; ומלמעלה: ניסוך היין והמים ועולת העוף כשהיא רבה במזרח. [ג] כל העולין למזבח עולין דרך ימין ומקיפין ויורדין דרך שמאל, חוץ מן העולה לג' אלו, שהיו עולין ויורדין על העקב.

אולם התוספות עדיין מכנים את המקור שבסוגיא שלנו 'ברייתא'. לא כן רוב עדי הנוסח לסוגייתנו, הגורסים "תנן"³ או "תנן התם"⁴ במקום "תנו רבנן",⁵ משום שהרישא של הברייתא שלנו זהה מילה במילה עם הרישא של משנה זבחים ו ג.⁶ י"נ אפשטיין טען משום כך שהברייתא שלנו היא קיצור ופרפרזה של משנה זבחים ו ב-ג, אלא "מכיון שהתלמוד לא היה צריך למשנה ב' כלל, קיצר את המשנה, והביאה בפרפרזה".⁷ מדברי אפשטיין משתמע שלדעתו לשון ההצעה "תנן" מוסב על המקור כולו, על המובאה הישירה ועל הפרפרזה. אולם נראה יותר שלגירסת רוב

1 מכיוון שהפיסקא "עלה בכבש ופנה לשמאלו" – תיאור ההליכה של הכהן אל מקום הניסוך – מופיעה מטבע הדברים במשנה סוכה ד ט קודם תיאור הניסוך עצמו: "ושני ספלים... עירה...", מופיעה הסוגיא שלנו לפני הסוגיא הקודמת בכתבי היד מיינכן 95, מיינכן 140, אוקספורד 366 ובדפוס פזרו. ונראה שהסדר ההוא הוא המקורי, אלא שגרסני העדים האחרים, כולל דפוס וילנה, הסבו את השאלה "מנא הני מילי" שבתחילת הסוגיא הקודמת על הפיסקאות "היה ממלא מן השילוח" או "תקעו והריעו ותקעו" בעקבות פירושי רש"י והתוספות, שפירשו את השאלה כעניין לתקיעות שליוו את הניסוך או לשאיבה מן השילוח דווקא (ראו בדיון בסוגיא הקודמת, מדור 'מהלך הסוגיא ותולדותיה'), ולכן העבירו את הסוגיא הקודמת למקומה הנוכחי, לפני הסוגיא שלנו.

2 תוספות סוכה מח ע"א, ד"ה ועולת.

3 כך בכ"י מיינכן 140.

4 כך בכתבי היד וטיקן 134, לונדון והתימניים.

5 "תנו רבנן" בדפוסים ובכתבי היד מיינכן 95 ואוקספורד 366.

6 וראו פירוש רבינו חננאל על אתר, הגורס "תנן התם"; וראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס, עמ' 880.

7 אפשטיין, שם.

עדי הנוסח מדובר במובאה ישירה ממשנה זבחים ו ג בלבד, בצירוף הערת בעל הגמרא, המסכמת את משנה זבחים ו ב, כדלהלן:

תנן: כל העולים למזבח עולין דרך ימין ומקיפין ויורדין דרך שמאל, חוץ מן העולה לשלשה דברים הללו, שעולין דרך שמאל וחוזרין על העקב.

ואלו הן: ניסוך המים וניסוך היין ועולת העוף כשרבתה במזרח.

ברם אין לדחות על הסף את הגירסא "תנו רבנן". נראה שהיחס בין משנה זבחים לבין המקור המובא בסוגייתנו הפוך מזה שתיאר אפשטיין: מסתבר שעורך המשנה התבסס במשנה זבחים על מקור שבו הוצג כיוון ההליכה הרגיל של הכהנים לפני שלושת יוצאי הדופן, כמו זה המופיע בסוגיא שלנו. סדר הדברים הטבעי הוא להציג את הכלל לפני היוצאים מן הכלל, ולא להפך כמו במשנה זבחים ו ב-ג, אלא שעורך המשנה ביקש להקדים את עניין עולת העוף – שהוא הנושא השייך למשנה זבחים – למידע הכללי בעניין כיוון הליכת הכהנים על גבי המזבח.

לפי זה, סוגייתנו אינה מורכבת ממובאה ממשנה זבחים ו ג ומפרפרה של משנה זבחים ו ב, אלא כל כולה ברייתא שקדמה למשניות ההן, ולשון ההצעה המתבקש הוא "תנו רבנן".⁸ בעל הגמרא שלנו הניח את המשנה, שעיקר עניינה עולת העוף – ולכן המבנה שלה מסורבל – והעדיף על פניה ברייתא (ששימשה מקור שממנו שאב רבי במשנה) שעיקר עניינה כיוון ההליכה, ומצביעה בבירור על כך שכיוון ההליכה בניסוך המים יוצא דופן. את המקור הזה הציע בעל הגמרא בתחילה בלשון "תנו רבנן", אולם גרסנים מאוחרים, שראו שראשו ורובו של המקור לזהים למשנה זבחים ו ג, המירו את לשון הצעה זו ב"תנן" או ב"תנן התם".

8 מצאנו גם בזבחים סד ע"ב ברייתא שלשונה ותוכנה דומים מאוד לאלו של משנה זבחים ו ג, וברייתא זו מובאת בבבלי על המשנה ההיא מבלי להעיר שמדובר בפרפרה: "ת"ר: כל העולין למזבח עולין דרך ימין ויורדין דרך שמאל, עולין דרך מזרח ויורדין דרך מערב, חוץ מן העולה לשלשה דברים הללו, שעולין דרך מערב ויורדין דרך מערב, עולין דרך ימין ויורדין דרך ימין". הברייתא בזבחים שונה מהמשנה ומהברייתא שלנו בכך שהיא מנסחת את העליות ואת היורדות לא רק במונחים של שמאל וימין אלא גם במונחים של מזרח ומערב. ולא עוד אלא שהסיפא של הברייתא היא מוקשה, שכן העולה לספלי הנסך עולה דרך שמאל, ולא דרך ימין. ואכן, הגמרא שם נושאת ונותנת בנוסח מוקשה זה, כדלהלן: "דרך ימין? דרך שמאל הוא! אמר רבינא, תני: שמאל. רבא אמר: מאי ימין? ימין דמזבח. ומאי שמאל? שמאל דגברא. וניתני או אידי דמזבח, או אידי ואידי דגברא! קשיא". הגמרא דוחה את פירושו רבא, ומלבד הטענה המוצדקת ש"ימין" ו"שמאל" צריכות להתייחס למערכת כיוונים אחת, יש להקשות על עצם ההלכה: וכי יש למזבח ימין ושמאל? מן הסתם, לפי רבא, המזבח פונה אל הכבש שלו (הנקרא בתורה "פני המזבח"), ו"ימינו" הוא לצד מערב. ואף על פי כן, מזור שהתנאים יתייחסו ל"ימין המזבח" ול"שמאל המזבח" בדרך זו. ההגהה של רבינא מתבקשת אפוא, והברייתא בסוכה משקפת את הגירסא המוגהת: "עולין דרך שמאל וחוזרין על עקב", כלומר, יורדים כלעומת שבאו, בדרך הקצרה, ממערב המזבח לכיוון מזרח, אל הכבש. אך עדיין קשה: כיצד טעו מנסחי הברייתא המקורית בזבחים ולמה התכוון רבא? כלום לא חש בבעיה שבדבריו, ש"ימין" ו"שמאל" היינו הך, אלא "ימין" אצלו הוא ימין המזבח ו"שמאל" אצלו הוא שמאל האדם? ומה פשר הרישא לפי רבא? הרי שם ימין פירושו מזרח, כלומר ימינו של העולה בכבש!

נראה שיש להבין את הברייתא בדרך אחרת: בלשון המקרא מצאנו 'שמאל' שפירושה צפון (בראשית יד טו; יהושע יט כו, ואולי גם יחזקאל טו מו, והשוו ערבית "שמאל" = צפון), ו"ימין" שפירושה דרום (שמואל א כג יט, כד, ואולי גם יחזקאל טו מו, והשוו 'ימין' במובן דרום, וכשמה של הארץ הדרומית הנקראת בערבית 'ימן'). ההנחה היא שהאדם פונה מזרחה, 'קדם', היינו קדימה, ולכן הצפון הוא משמאלו, הדרום מימינו, והמערב, הנקרא גם "אחור" (ישעיהו ט יא), מאחוריו. ונראה שכן יש לפרש "ימין" ו"שמאל" ברישא ובסיפא של הברייתא שלנו בלשונה המקורי, ולפי זה, כוונת הברייתא היא: כל העולין למזבח עולים דרך דרום (בהליכה על הכבש הדרומי) ומזרח, ויורדים דרך צפון (כלומר, מקיפים את המזבח ויורדים מן המזרח דרך הצפון) ומערב, חוץ מן העולים לשלושת הדברים הללו, שעולין דרך מערב ודרום ויורדים דרך מערב ודרום. ולפי זה, הברייתא המקורית אכן התכוונה לכך שכל העולים עושים הקפה בכיוון השעון, ואילו השלושה הולכים נגד כיוון השעון וחוזרים על עקבותיהם, וכפי שהגיה רבינא, וכפי שמפורש בברייתא שלנו. ברור שרבינא הבין 'ימין' ו'שמאל' במובן הרגיל, והגיה רק בסיפא של הברייתא "שמאל" במקום ימין. ואפשר שגם רבא התכוון לפרש את הברייתא כפי שפירשנו, והמימרא המקורית שלו כללה רק את המילים "מאי ימין? ימין דמזבח" (ללא המילים "ומאי שמאל? שמאל דגברא"), כשהכוונה היא לדרום המזבח. הרי רבא ודאי ידע שהמזבח אינו יצור עם יד ימין ועם יד שמאל ונקודת ראות משלו, ובכגון זה ראוי לפרש "ימין" במובן 'דרום'.